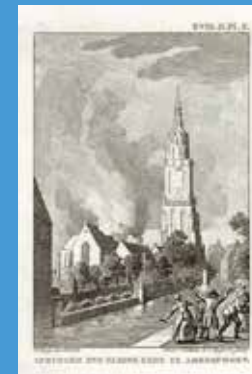

Donderdag, 2 augustus 1787

De Amersfoortse
Onze Lieve Vrouwekerk ontploft

De Onze Lieve Vrouwetoren, de trots van Amersfoort, staat eenzaam te pronken aan een groot plein. Het bijbehorende kerkgebouw is weg. Een dramatische samenloop van omstandigheden zorgde er voor dat de kerk als een munitiedepot werd gebruikt en met een groot verlies aan levens door een ontploffing grotendeels werd weggevaagd.

Ontploffing van de Onze Lieve Vrouwekerk. Prent uit 1787 van de ontploffing van de Amersfoortse Onze Lieve Vrouwekerk, van R. Vinkeles en C. Bogerts, naar een tekening van J. Buys. Utrechts Archief.

Stadhouder Willem V, schilderij van Benjamin S. Bolomey, (119x93 cm).
Collectie Museum Flehite, foto Ep de Ruiter.

Kopergravure van de mislukte patriottische overval op het stadhouderlijke paleis in Soestdijk (26 juli 1787).
Collectie Museum Flehite.

Inleiding

Over het uiterlijk en de bouwgeschiedenis van deze ooit een na grootste kerk¹ tussen Utrecht en Harderwijk bestaat redelijk wat informatie. De gebeurtenissen op die fatale tweede augustus 1787, de dag waarop de kerk ten onder ging, blijven echter grotendeels in nevelen gehuld.

Wie schrijft, die blijft: maar papier is wel vergankelijk. De ontploffing zelf heeft weinig concreets in de archieven achtergelaten: een ooggetuigenverslag, wat correspondentie en een aantal artikelen in historische kranten. Wel redelijk overvloedig gedocumenteerd is de aanloop tot en de afwikkeling na de ramp.

Patriottentijd

Het laatste kwart van de 18^e eeuw laat de dramatische onttakeling zien van de roemruchte Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De handel kwijnde weg, de armoede groeide, de corruptie woekerde hevig. Aan het begin van het jaar 1787 stond de Republiek zelfs aan de rand van een burgeroorlog.

¹ Een van de onduidelijkheden bij de benaming van het gebouw is of er sprake is van een kapel of een kerk. Die verwarring is niet nieuw, want sinds de bouw van de kerk in het midden van de 15^e eeuw worden de termen kerk en kapel door elkaar heen gebruikt. Met een kerk wordt het centrale kerkgebouw van een parochie (kerkelijke gemeente) bedoeld, een kapel is meestal een klein gebouwtje voor voornamelijk individuele meditatie. De O.L.V. kerk viel

Aan de ene zijde de patriotten, die naar democratische vernieuwingen in het bestuur streefden en zo de vermolmde Republiek weer wilden opstoten in de vaart der volkeren. Aan de andere kant een conservatieve groep, geschaard rond stadhouder Willem V, afkerig van (grote) veranderingen. Deze conservatieven dreigden het onderspit te delven. Belangrijke oorzaak was de stadhouder zelf. Willem V, een goedaardige maar besluiteloze man, een speelbal van zijn adviseurs, had op onnavolgbare wijze vrijwel iedereen van zich vervreemd. In Holland, Utrecht en Friesland kraaide het oproer en waren de steden in de ban van het patriottisme. Willem V was dan ook Den Haag ontvlucht en verbleef in het minder rumoerige Nijmegen. Met de dreigende politieke nederlaag nabij besloot Willem V (in alle wanhoop) om er maar op los te slaan en met het leger op te trekken tegen de opstandige steden in het westen van het land. Als uitvalsbasis werd Amersfoort gekozen, strategisch gelegen aan de grens met Holland, vlakbij de opstandige stad

ergens tussen beide categorieën in. Er was zeker geen sprake van een parochiekerk (dat was de Sint Joriskerk), maar er stonden verschillende altaren (toen het gebouw nog voor de Katholieke eredienst werd gebruikt) en er werden regelmatig missen opgedragen. Wat omvang betreft, was er zeer zeker sprake van een volwaardige kerk. Daarom wordt hier de benaming kerk gebruikt en niet kapel.

Utrecht. Een betrouwbaar hoofdkwartier: het Amersfoortse stadsbestuur had al eerder in 1785 met een bloedeloze militaire coup de lokale patriottische beweging buiten spel gezet.² Bovendien zetelden tijdelijk in Amersfoort de uit de stad Utrecht gevluchte Utrechtse Staten.

Een stad in de frontlinie

In Zeist werd een groot legerkamp ingericht. In Amersfoort zelf werden honderden soldaten ingekwartierd. Voor een aanzienlijk deel huurlingen uit Duitsland, Frankrijk en Wallonië. In de stad gonsde het van de militaire bedrijvigheid: de vervallen verdedigingswerken werden aangepakt, de poorten bewaakt en op de straten en pleinen vonden exercities plaats.³ In dit militaire hoofdkwartier van de contrarevolutie bevond zich in de zomermaanden van 1787 ook de stadhouder. Hij logeerde in een prachtig pand van zijn vertrouweling Benjamin Cohen aan de Westsingel, het bekende huis met de Paarse Ruitjes.⁴

De situatie in de stad was gespannen. Tussen het stadhouderlijke leger en de patriottische vrijkorpsen uit Holland en de stad Utrecht vonden in de omgeving van Amersfoort herhaaldelijk schermutselingen plaats waarbij over en weer dodelijke slachtoffers vielen. De vrijwel onophoudelijke (en soms gerechtvaardigde) geruchten over aanvallen op de stad en aanslagen op

de stadhouder leidden er toe dat de stadhouderlijke troepen zeer nadrukkelijk in het Amersfoortse stadsbeeld aanwezig waren en de stad min of meer overgenomen hadden. Uit de schaarse bronnen blijkt de Amersfoortse bevolking de “bezetting” gelaten te hebben geaccepteerd. De (vele) patriotische burgers in de stad hielden wijselijk hun mond of waren gevlucht, omdat het Amersfoortse stadsbestuur (“de vroedschap”) met harde hand elke patriottische uiting de kop in drukte.⁵

De bevoorrading van dit invasieleger was een grote klus. Vanuit legermagazijnen uit Gelderland werden aanzienlijke voorraden naar Amersfoort gestuurd.⁶ Een gedeelte van het wapentuig, in het bijzonder munitie, werd opgeslagen in de Onze Lieve Vrouwekerk⁷ in opdracht van de Utrechtse Staten.⁸ Deze kruiskerk was dan al sinds langere tijd kerkelijk van weinig belang en had weinig status: een “armeluiskerk”, waar de bescheiden burger, maar vooral zeer jong gestorven kinderen (vaak naamloos) werden begraven.⁹ Een kerkelijke inventaris was aanwezig (preekstoel, orgel, kerkbanken), maar slechts eens per week vond er een dienst plaats.¹⁰ Daarnaast diende het forse bouwwerk als manusje van alles: in het koor bevond zich tijdlang een bibliotheek¹¹, tevens vonden er van tijd tot tijd vergaderingen en presentaties e.d. plaats. Vermeldenswaardig

² Voor een uitvoerige beschrijving van deze noodgreep van het Amersfoortse stadsbestuur in 1785, evenals een gedetailleerde behandeling van de opkomst en ondergang van de patriottische beweging in Amersfoort zie de scriptie van C.A. van Kalveen, ‘Amersfoort tijdens de patriottenbeweging’, november 1961 [te vinden in Archief Eemland (AE)].

³ Voor de deerniswekkende staat van de Amersfoortse stadsmuur, zie Nationaal Archief, Den Haag, Raad van State, nummer toegang 1.01.19, inventarisnummer 188611.yy Du Moulin, 13 juni 1787. Voor een indruk van de bewaking van de stad, zie: NL-HaNA, Raad van State, 1581-1795, 1.01.19, inv.nr. 1866ii.rr. Reglement van orde voor het garnizoen Amersfoort door E.J. von Straubensee, 25 mei 1787. ⁴ Zie voor de verhouding tussen Willem V en Benjamin Cohen, J. Morel, van de Mediene naar Mokum, het glansrijke leven van Benjamin Cohen, blz. 78-105, in: *Flehite, Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2013*. ⁵ Kalveen, C.A. van, scriptie, ‘Amersfoort tijdens de patriottenbeweging’, november 1961, p. 92 t/m 99. ⁶ Een gedeelte van de voorraadlijsten zijn nog aanwezig in het Nationaal Archief (NL-HaNA, Raad van State, 1581-1795, 1.01.19, inv.nr. 1866ii). Het ging hier niet alleen om vele duizenden kogels, geweren en granaten,

maar ook om bijvoorbeeld spaden, vuurstenen, nagels, bijlen, paarden, zagen, dekens etc.. ⁷ De benaming Onze Lieve Vrouwekerk was overigens in de 18^e eeuw ongebruikelijk. Men verwees naar het gebouw als “de kleine kerk” ter onderscheiding van de grotere Sint Joriskerk. ⁸ Livestrou-Nieuwenhuis, F. ‘De O.L.V. Kerk na de ontploffing in 1787’. In: *Flehite tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht*, jrg. 14, 1982, nr. 3, p. 62. Wanneer de kerk voor het eerst werd gebruikt als munitiedepot is onduidelijk. Van Kalveen stelt dat dit al geschiedde in 1785, dat wil zeggen net na het neerslaan van de patriottische beweging door stadhouderlijke troepen op uitnodiging van de Amersfoortse vroedschap. Helaas ontbreekt hier een nootvermelding. Enige onderzoe-ning in andere bronnen heb ik niet kunnen vinden. Kalveen, C.A. van, ‘De Lieve Vrouwetoren en de voormalige Lieve Vrouwekapel te Amersfoort’, 1960, p. 17 (te vinden in AE). ⁹ AE, Graf- en overlijdensregister Onze Lieve Vrouwekerk, 1776-1811. ¹⁰ Bemmell, A. van, ‘Beschrijving van de stad Amersfoort’, 1760, p. 142. Ter vergelijking: in de Sint Joriskerk werd dan elke dag een dienst gehouden. Des zondags vonden zelfs drie diensten plaats. ¹¹ Bemmell, A. van, ‘Beschrijving van de stad Amersfoort’, 1760, p. 125.

in dezen is dat in diverse 18^e-eeuwse reisgidsen de aandacht voor de kerk gering was: alle (en uitgebreide) lof ging uit naar de toren. Blijkbaar sprak de kerk niet echt tot de verbeelding.¹²

De opslag van munitie in een kerk in een dichtbevolkte binnenstad wekt verbazing. Bedacht moet worden, dat er sprake was van een tijdelijke oplossing. Bovendien hadden de regenten van de kerk bedongen dat alleen sprake zou zijn van opslag.¹³ Daarbij had de kerk al in 1783 een (semi)militaire invulling gekregen: patriottische schutters mochten in het gebouw oefenen tijdens de koude wintermaanden.¹⁴ Hoogstwaarschijnlijk zou een en ander met een toepasselijke sissers zijn afgelopen als de stadhoudelijke troepen zich ook daadwerkelijk hadden beperkt tot alleen opslag. In het gebouw werd echter een werkplaats voor “vuurwerkers” (munitiedeskundigen) opgezet, waar bommen en granaten werden gevuld, dit wellicht met medeweten van het stadsbestuur.¹⁵

De ramp

Donderdag, twee augustus 1787. Amersfoort, omstreeks half elf in de ochtend. Een strakke blauwe hemel. In de werkplaats binnen de Onze Lieve Vrouwekerk waren de vuurwerkers bezig met het vullen van granaten.¹⁶ Om hen heen een werkvoorraad munitie bestaande uit enkele vaatjes buskruit en een onbekend aantal al dan niet gevulde granaten. Veiligheidshalve was de bulk van de voorraad, waaronder 160 vaatjes buskruit, opgeslagen aan de andere zijde

van de kerk (vermoedelijk aan de kant van de toren¹⁷). Blijkbaar was een deel van de hulzen van de granaten wat aangetast door het vervoer per schip of kar naar Amersfoort of door de langdurige opslag in de Gelderse magazijnen. Een vuurwerker krabde daarom met zijn mes wat vuil van een gevulde granaat af. De vonken van staal op staal lieten wat kruit ontbranden, een steekvlam schoot naar enige gevulde granaten.¹⁸ Een luide knal gepaard met sterke trillingen ging door de stad. Even later volgde een tweede, heftigere ontploffing. Dan een derde oorverdovende explosie, waarvan een ooggetuige op de Hof (op 200 m afstand) berichtte dat hij dacht dat het stadhuis waarin hij werkte, instortte.¹⁹ Het vensterglas van diverse gebouwen brak, pannen vielen van de daken. Stukken lei, baksteen en glas van de kerk stortten even later neer op de stad.²⁰ Uit de kerk vluchtten of beter gezegd strompelden de letterlijk zwart geslagen overlevenden met soms vreselijk letsel. Onder hen de ernstig gewonde veroorzaker van de ontploffing, die kort daarna aan zijn verwondingen bezweek. Boven het gedeeltelijk weg geblazen dak van de kerk vormde zich een dikke rookpluim.²¹ Binnen de kerk ontstond een hels vuur: de grote hitte liet weldra de loden pijpen van het orgel smelten. De noodklokken van de kerken en kapellen begonnen te luiden. In de stad heerste grote consternatie. Wie kon, repte zich op straat. Gedacht werd in eerste instantie dat het langverwachte beleg van de stad nu eindelijk was begonnen. Schutterij en leger pakten hun wapens en spoedden zich naar hun

¹² Zie bv. Huessen, H.F., Rijn, H. van 'Kerkelijke historie en outheden der zeven Vereenigde Provinciën ...', Volume 2, 1726. Bachiene, W.A., 'Beschryving der Vereenigde Nederlanden', 1775. ¹³ AE, Stadsresolutieboek van de stad Amersfoort, 26 november 1787. ¹⁴ 'Nieuwe Nederlandsche jaarboeken of vervolg der merkwaardigste geschiedenissen die voorgevallen zijn in de Vereenigde Provinciën, de Generaliteits landen en de volksplantingen van den staat', 1784, 19^e deel, p. 421-424. ¹⁵ Ik wil hier op wijzen dat ook in Amersfoort sprake was van een sterke regentencultuur, waarbij enkele leidende families in vrijwel alle lokale commissies, besturen of raden aanwezig waren. Dit geldt ook voor de regenten van de O.L.V. kerk. Het is moeilijk voor te stellen dat in ieder geval sommige leden van het stadsbestuur niet op de hoogte waren van wat in de kerk illegaal geschiedde. Daarnaast was het stadsbestuur geen passief slachtoffer van de "bezetting" door de stadhoudelijke troepen, maar hielp actief mee. Zie verder ook de scriptie van Van Kalveen.

Overigens werd door geen enkele partij betwist dat de kerk ook daadwerkelijk werd gebruikt voor het vervaardigen van scherpe munitie. ¹⁶ *Utrechtsche Provinciale Staats Courier*, nr. 21, augustus 1787. ¹⁷ *Nederlandsche Courant*, 6 augustus 1787. ¹⁸ Ik hanteer hier de officiële lezing van de Utrechtsche Provinciale Staats Courier. Twee andere lezingen zijn dat de betreffende vuurwerker wat roest van een granaat wilde schrappen of dat de vuurwerker met zijn mes een slecht sluitende ijzeren pin in een gevulde granaat wilde bewerken. ¹⁹ AE, (D4895) brief van de heer Van Westreenen van Sterkenburg, lid van de Staten van Utrecht, aan zijn echtgenote, op Sterkenburg. Een getranscribeerde versie is te vinden in: *Verslag van der werkzaamheden der Vereeniging Flehite gedurende het jaar 1913, Bijlage*, p. 17-18 (vgl. p. 14). Zie ook *Hollandsche Historische Courant*, 7 augustus 1787. ²⁰ AE, (D4895), gedicht J. van der Beek. ²¹ *Hollandsche Historische Courant*, 7 augustus 1787.

HET GELDERSCHE ZWYN.

W aarom of toch een Jood geen Zwijnevleesch wil eten? —

Zou 't zijn, om dat voorheen een booze en helsche Geest,
Die een' ellendeling hadt, jaeren lang, bezeeten,

Wierdt uitgedreven in 't Geslacht van 't morsig Beest? —
Mischien. — Maar is die Geest in ieder Zwijn gedreven? —

Neen! — Wat men daar van zeg, voor mij, 'k geloof het niet;
Hij voer slechts in een soort, waar van 'er weinig leeven,

Daar Hij 'er een van is, dien gij hier slobb'ren ziet.
Die soort weert met de snuit schier alles te ondermijnen:

Zij schiept, vertrapt, vergruist, bepiest, waer ze overgaat.
'k Stel vast, de Duivel voer slechts in die soort van Zwijnen. —

't Zij men die straffe, of mild met Spoeling overlaed,
Vergeefsich is 't, nimmer is van 't Ondier iets te hoopen:

Men koopt het jong, wanneer 'er niets aan is te zien,
Doch wen 't zyn' aert ontdekt, dan wil men 't graag Verkoopent;

Maer dan is 't oud en boos; wie zal 'er geld voor biën? —
Geen mensch. — Wie koopt een Zwijn, waer voor de Baes moet vliën? —

Elk laet den Boer met zulk een raezend Varken loopen.

posten. Sommige burgers zochten een schuilplaats, anderen probeerden in allerijl de stad te ontvluchten. De “vluchtelingen” werden echter bij de stadspoorten tegen gehouden en teruggestuurd.²²

Na deze korte en begrijpelijke aanval van massahysterie reageerden burgerij, bestuur en leger desondanks opvallend alert: met grote spoed werden brandspuiten en ander blusmateriaal naar de kerk gestuurd, zodat het bluswerk kon beginnen. Dicht bij de kerk durfde men niet te komen, niet alleen vanwege het gevaar van ontplofende munitie: het doemscenario dreigde dat de toren ontzet was en als een stervende zwaan -van 100 m lengte- op de stad in stukken zou vallen.²³ Men beperkte zich er toe op afstand het nog niet ontplofte kruis en wapentuig nat te houden.²⁴ De felle brand week echter snel. Nog dezelfde dag werd de resterende munitie geborgen en verwijderd. Met het nablussen kon ook met de vreselijke taak begonnen worden de doden te bergen, waarvan de afzonderlijke lichaamsdelen door de kracht van de explosie soms her en der in smeulende kerkrestanten verspreid lagen.²⁵

Bij het opruimen bleek dat Amersfoort slechts door gelukkig toeval aan een ramp van apocalyptische omvang was ontsnapt. Alleen de werkvoorraad der vuurwerkers was ontploft. De echte opslag (waaronder de 160 vaatjes buskruit) was nagenoeg ongevend: het ingestorte dak had deze voorraad bedolven en zo als een soort brandwerend scherm tegen brand en verdere ontploffingen beschut.²⁶ Gelukkige bijkomstigheid was – achteraf – dat de Onze Lieve Vrouwekerk een houten gewelf had.²⁷ De kracht van de explosie verdween dan ook goeddeels in de lucht en werd niet afgeleid op de stenen zijmu-

ren, wat catastrofale gevolgen voor de omliggende bebouwing zou kunnen hebben gehad. De schade voor de omgeving bleef nu beperkt tot gesprongen glas en gesneuveld dakpannen.²⁸

De Onze Lieve Vrouwekerk zelf was echter verworpen tot een treurige ruïne. Het interieur was totaal vernield. De preekstoel was vernietigd, het fraaie orgel gesmolten en voorgoed onbruikbaar. De beglazing van de ramen was verdwenen, de binnenmuren en het gewelf waren ingestort, het dak grotendeels weggeblazen, dan wel verkoold of ter aarde gevallen. Wel stonden de buitenmuren nog min of meer ongeschonden overeind, net zoals de toren. In feite was daarom ondanks de zware schade de kerk herstelbaar.²⁹

Erger dan de schade aan de kerk was het verlies aan mensenlevens. Minstens negen mensen lieten het leven, daarnaast was er een onbekend aantal personen met (soms zeer zware) verwondingen.³⁰ Over de identiteit van de gesneuvelden zwijgen de bronnen. Twee feiten staan echter vast, het waren soldaten van lage rang en geen van allen afkomstig uit Amersfoort en omgeving. De graflijsten van de kerken in Amersfoort en Eemland laten wat dat betreft geen bijzonderheden zien.³¹ Waarschijnlijk moeten we denken aan jonge mannen, geschoolde arbeiders (wevers, timmerlieden) uit de grensstreek met Duitsland of nog verder weg.³² Veelzeggend daarbij is het vrijwel ontbreken van enige beroering bij stadsbestuur en kerkelijk bestuur over de slachtoffers van de ramp. Slechts over de financiële schade werd gesoebat. Zouden de doden gevallen zijn in de vrije kleine en hechte Amersfoortse gemeenschap waren de rapen gaar geweest.

ontploffing in 1787’. In: *FleHITE tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht*, jrg. 14, nr. 3 (1982), p. 62-69, en van dezelfde auteur de Doctoraal bijvaksriptie ‘De onze lieve vrouwe kerk en -toren te Amersfoort’, p. 23. **30** Utrechts Archief (UA), Archief van de Staten van Utrecht 1581-1810, nr.233, Resoluties van gecommitteerden uit de Staten tot het Defensiewezen nr. 601-3. De notulen van gecommitteerden van 11 augustus 1787 spreken over begrafeniskosten van 9 kanonniers. De kranten vermelden vrij stellig het aantal van 17 a 18 doden. Eenzelfde aantal (17) wordt genoemd door het overigens goed geïnformeerde ‘Vaderlandse Historie vervattende de gebeurtenissen der Vereenigde Nederlanden (17^e deel)’, p. 418 door Jan Wagenaar (1796). Onduidelijk is hoe men aan dit laatste aantal is gekomen.

Een geïdealiseerde driedimensionale weergave van de Onze Lieve Vrouwekerk in de 16^e eeuw.

Bron: DeroDe3D, Utrecht. N.B. In 1787 had de kerk een veel rommeliger uiterlijk doordat in de loop der tijd diverse bijgebouwtjes waren geplaatst en veel ramen waren dichtgemetseld.

Nasleep

De ontploffing was groot landelijk nieuws en kreeg veel aandacht in de toenmalige kranten. De berichtgeving varieerde van sober en objectief tot sensatiebelust. Al snel werd het (onbewezen en hoogstwaarschijnlijk onjuiste) gerucht verspreid dat juist voor de explosie de stadhouder de kerk had bezocht.³³ Niet verwonderlijk werd in de patriottische pers de ramp met soms nauw verholten leedvermaak commentarieerd.³⁴ Het hoongelach verging de patriotten echter snel. Willem V slaagde erin met steun van ervaren Pruisische troepen de macht te hergrijpen en de revolutie de kop in te drukken. In zijn resterende regeringsjaren bakte hij er echter zo weinig van, dat in 1795 Franse troepen als bevrijders werden binnengehaald en Willem met nog slechts enkele resterende vertrouwelingen naar Engeland vluchtte.

In en om de verbrande kerk werd alles afgewikkeld op zijn Hollands, dat wil zeggen dat de centjes voorop stonden. Dat begon al met de niet verbrande ammunitie, die naar een munitiewerkplaats in Zeist werd vervoerd voor hergebruik om kosten te sparen. De voorraad bleek zo instabiel, dat een soldaat zijn vingers verbrandde en de werkplaats op 17 augustus 1787 in vlammen opging.³⁵

Het kerkbestuur zelf claimde een schadevergoeding bij de Utrechtse Staten, onder meer voor de wederopbouw van de kerk.³⁶ Voor dat doel werden ook ontwerptekeningen gemaakt, die nog steeds zijn te bewonderen in de collectie van Museum FleHITE. Van afbraakplannen was geen sprake. Tussen de regenten van de kerk en het stadsbestuur enerzijds en de Staten van Utrecht anderzijds ontstond echter een discussie over de kosten van herbouw. De regenten van de kerk eisten f23.500, maar de Staten

boden slechts f16.000. Het armlastige bestuur van de kerk was niet in staat het verschil op te hoesten, zodat het stadsbestuur het resterende bedrag zou moeten bijleggen. Dit weigerde het stadsbestuur. Tussen stadsbestuur, regenten en Staten ontwikkelde zich een trage briefwisseling, waarbij stadsbestuur en regenten decennialang maar bleven hopen op betaling. Ondertussen bevond zich in het hart van de stad een geblakerde ruïne. De bouwval werd weliswaar geconsolideerd, maar van wederopbouw was geen sprake door het geldgebrek. De bouwval ontwikkelde zich door weer, wind en vandalisme tot een gevaarlijke puinhoop, zodat in 1809 (na 22 jaar wachten) de regenten van de kerk het welletjes vonden en besloten tot afbraak. De kale vlakke na de sloop werd gedeeltelijk ontdaan van het resterende kerkhof, bestraat en met bomen beplant: een nieuw plein was geboren. Alleen de magnifieke toren herinnerde toen nog aan de Onze Lieve Vrouwekerk.³⁷

22 AE (D4895), brief van de heer Van Westreenen van Sterkenburg, lid van de Staten van Utrecht, aan zijn echtgenote, op Sterkenburg. Zie ook gedicht J. van der Beek. **23** *Oprechte Haerlemsche Courant*, 4 augustus 1787. Zie ook *De Maandelykse Nederlandsche Mercurius*, augustus 1787, blz. 48. **24** *Nederlandsche Courant*, 6 augustus 1787. **25** *Ibidem*. **26** *Utrechtsche Provinciale Staats Courier*, nr. 21, augustus 1787. Zie ook *Nederlandsche Courant*, 6 augustus 1787. **27** Doctoraal bijvaksriptie ‘De Onze Lieve Vrouwekerk en -toren te Amersfoort’, F. Livestro, p. 20, (beschikbaar in AE). **28** Nergens blijkt dat de omliggende bebouwing echte schade had opgelopen. Bij de Staten van Utrecht en het stadsbestuur ontbreken rekestes van burgers om schadevergoeding. **29** Voor de beschadigingen aan de kerk, zie o.a. Livestro F. Livestro-Nieuwenhuis, ‘De O.L.V. Kerk na de

31 Zie ook: *Utrechtsche Provinciale Staats Courier*, nr. 21, augustus 1787. **32** Bestudering van vergelijkbare artillerieafdelingen in die tijd laten zien, dat een grote minderheid van de lagere rangen uit het buitenland (vnl. Duitsland) afkomstig was. **33** *Oprechte Nederlandsche Courant*, 9 augustus 1787. **34** Zie bijvoorbeeld *De Oprechte Nederlandsche Courant* van 7 augustus 1787. **35** UA, Brief van Van Münster, 18 augustus 1787. Resoluties van gecommitteerden uit de Staten tot het Defensiewezen. Archief van de Staten van Utrecht 1581-1810, 233, nr. 601-1. **36** Voor de periode na de

ontploffing, zie F. Livestro-Nieuwenhuis ‘De O.L.V. Kerk na de ontploffing in 1787’. In: *FleHITE, tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht*, jrg. 14, nr. 3 (1982), p. 62-69. **37** In de huidige bestrating zijn de fundamenten van de kerk aangegeven, zoals die bij het archeologisch onderzoek in 1986 zijn gevonden. Een plaquette, bevestigd aan de toren, geeft ook deze plattgrond van de ontplofte kerk. Opgraving gepubliceerd: F.M.E. Snieder en M. Krauwer, ‘Het Lieve Vrouwekerkhof te Amersfoort’ in: Bulletin KNOB 1986, nr.3, 1987, p.129-131.